

KAPOSI ZOLTÁN*

KASZÓPUSZTAI VADÁSZATOK (1912-1926)

HUNTINGS IN KASZÓPUSZTA (1912-1926)

ABSTRACTS

Kaszópuszta is a small village in the western part of Somogy County. The local hunting ground was created by Christian Kraft zu Hohenlohe-Öhringen, a wealthy German prince famous for his passion for hunting. Before that the area belonged to the village of Somogyszob and it was acquired by the prince in 1912 from the Cathedral Chapter of Esztergom. He enhanced the estate with further land purchases which ended up in a 115 km² area. The game preserve in Kaszó was made along the lines of his other land the Javorina Estate in the High Tatras. His hunting lodge was built of larch brought from Silesia. He developed public infrastructure including electricity, water supply and roads on his estate. He managed his estate in Prussian spirit. The prince, who was one of the wealthiest man of Germany also possessed huge industrial corporations, arranged world famous hunts in Kaszó where princes and emperors (including members of the Habsburg and the Hohenzollern families) were also present. The prince died in 1926 and his heirs paid less attention to the estate in Kaszó.

Bevezetés

1912-ben egy érdekes birtokvásárlás zajlott le Somogy megyében. Egy egyházi intézmény, jelesül az Esztergomi Főkáptalan eladta a mintegy 6000 holdas somogyszobi uradalmát a német Hohenlohe Kraft Keresztély hercegnek.¹ A földvásárlás már akkor és a későbbiekben is erős politikai vitákat idézett elő. Egyrészt a káptalani birtokok kötött földek voltak, amelyeknek az volt az alapfunkciója, hogy az egyházi intézmény működését finanszírozza. Másrészt az sem tetszett a kisbirtokosok szószóloinak, hogy korábban ők már kérték a Főkáptalant arra, hogy parcellázásra, vagyis kisgazdaságok kialakítására adjon bérbe párszáz holdat, de az következetesen elzárkózott a kérésüktől arra hivatkozva, hogy az egyházi birtok nem elidegeníthető. Harmadrészt probléma volt, hogy külföldi számára Magyarországon földet vásárolni miniszteri engedélyköteles volt, s csak ritkán nyílt rá alkalom. Ráadásul Hohenlohe még ugyanazon évben a szomszédos nagybirtokok egy részét is megvásárolta, s ezzel egy 20 000 holdas, egy tagban lévő uradalomhoz jutott hozzá. Dolgozatunkban ennek a folyamatnak a fontosabb állomásait vizsgáljuk meg, elsődlegesen azt szem előtt tartva, hogy milyen szándékok állhattak egy német mágnás magyarországi földvásárlásai mögött?

A Hohenlohe familia

Hohenlohe egy grófság, később hercegség neve is, amely a mai Baden-Württemberg tartomány keleti részén fekszik, egészen a bajor határig húzódva. 1806-tól kezdve Hohenlohe grófság a Württembergi Királyság részévé vált, 1871-től pedig betagozódtott a Német Császárságba. Maga a Hohenlohe család régi német grófi (1631), majd birodalmi hercegi familia; mely a 12. századtól vezeti le családfáját. Az idők során igen szapora fa-

* Prof. Dr. Kaposi Zoltán, egyetemi tanár, PTE Közgazdaságtudományi Kar, az MTA doktora.

mília több ágon élt tovább. A család története több ágon is érinti Magyarországot. 1418-ban Zsigmond király Hohenlohe György passauai püspököt, aki egyben a király kancellárja is volt, apostoli kormányzóként az esztergomi érseki székre ültette.² Két és fél évszázaddal később Wolfgang J. Hohehnlohe generális Zrínyivel együtt harcolt 1663–64-ben, s ott volt a szentgotthárdi csatában is. A 18–19. században kialakult a családnak egy olyan vonala, amely a porosz uralkodó mellett magas rangú katonai posztokat töltött be. 1764-ben Habsburg I. Ferenc császár a család főágát a birodalmi hercegek rangjára emelte.³ Az egyik Hohenlohe-Ingelfingen 1782-ben Amália von Hoym grófnő kezével megszerezte a Felső-Sziléziában lévő slawentzitz-i uradalmat, amit később hitbizománnyá tettek.⁴ A 19. század végén az egyik Hohenlohe német kancellár, egy másik pedig a 20. század elején rövid ideig Ausztria kancellárja volt.

A magyarországi vonal szempontjából számunkra fontos Hohenlohe Kraft Keresztély apja, Hohenlohe Hugo Frigyes Vilmos Jenő (1816–1897) porosz lovassági és gyalogsági tábornok volt. Hatalmas hitbizományi földbirtokokkal rendelkezett Württembergben, Bajorországban és Felső-Sziléziában is. Egy összeírásból tudjuk, hogy a németországi hitbizományi földjeiből mintegy 55 000 hektár erdő volt.⁵ 1861-ben kapta a porosz hercegi címet (Herzog von Ujest).⁶ A família az évszázadok során szinte minden fontos családdal házassági kapcsolatra lépett. Hugo Frigyes Vilmos felesége herceg Fürstenberg Pauline volt.⁷

Fia, Hohenlohe Kraft Keresztély (teljes nevén Christian Kraft zu Hohenlohe-Öhringen, Herzog von Ujest) 1848-ban született Öhringenben.⁸ Öhringen régi családi birtok volt, a mellette lévő Neuensteinben van az egyik ma is álló, régi családi kastély. A familiának ez az ága a 18. század vége felé már minden bizonnyal a sziléziai birtokon élt. Kraft Keresztély 1870-ig a Sziléziában lévő Liegnitzben járt egy humán jellegű iskolába, majd ezt követően Bonnban jogtudományt tanult.⁹ Rangon alul házasodott: felesége a szintén sziléziai, de lengyel származású, katolikus Lubraniec-Dambska Otilie lett.¹⁰ A herceg gyors politikai karriert futott be. Születési előjog révén tagja volt a porosz felsőházaknak; 1871–1918-ig a württembergi tartományi gyűlés első kamarájának. Később már választott képviselőként is dolgozott. Politikai beállítódása Szabad Konzervatív Párthoz (Freikonservative Partei) kötötte.¹¹ 1912-ig a Reichstag tagja volt. Számos udvari és katonai tisztséget viselt. 1895–1899 között II. Vilmos császár első kamarása volt.

Arisztokraták, mint ipari vállalkozók

Közismert, hogy a 18. században a nagyhatalmi pozícióra vágyó Poroszország számára különösen fontossá váltak a felső-sziléziai területek. Szilézia sokáig németajkú terület volt, s a középkortól kezdve a közép-európai ipar egyik fellegettségének számított. Az ásványkincsekkel bőséggel rendelkező hegyvidéken a tulajdonosok szénbányászattal, vaskohászattal, színesfém-kohászattal; s mellette juhtenyésztéssel és textiliparral foglalkoztak. A sziléziai takácsok által gyártott szövet minősége vetekedett bármilyen más nyugat-európai ország iparosainak termékeivel. Korábbi uradalomtörténeti kutatásainkból is tudjuk, hogy a sziléziai birtokokról behozott tenyészkosok a 19. század során számos hazai agrárnagyüzem fejlődését, modernizációját segítették elő.¹² Szilézia fővárosa, Breslau kifejezetten gazdag város volt. Nem véletlen tehát, hogy a feltörekvő katonaállam, Poroszország és a Sziléziát birtokló Ausztria között a területért a 18. század közepe felé hatalmi harc indult meg. A háborúk eredményeképpen a poroszok megszerezték Szilézia nagy részét, s az 1763. évi béke aláírása után Sziléziából csak Troppau és Teschen maradt osztrák kézen.¹³

A Hohenlohe hercegek a 19. században kibővítették a Slawentzitzben lévő kastélyt, amely reprezentatív épületként hirdette a család dicsőségét. Slawentzitz nem csak családi

és birtokirányítási központ volt, hanem egyre inkább a sziléziai ipari vállalatok központja is. A hozzájuk került birtok mellé számos kisebb-nagyobb földet is vettek, folyamatosan bővítve a domínium területét, így a 20. század elején a birtok már 74 000 holdat tett ki.¹⁴ Az uradalomban vadászatokon többször megfordult Vilmos császár, az orosz cár, valamint a Habsburg főhercegek.¹⁵

1782-től kezdve a Hohenlohe-család tagjai igen sok pénzt fektettek a sziléziai ipari vállalkozások alapításába, s másfél század alatt igen sokat kerestek is vele. A familia az európai arisztokratáknak azon csoportjához tartozott (s ez Nyugaton egyáltalán nem volt ritka), amelynek tagjai felismerték a korai iparosodásban rejlő lehetőségeket, s hagyományos mezőgazdasági tevékenységük mellett ipari beruházásokat fundáltak. Könnyen felismerhető volt, hogy az angol gazdaságtól elmaradott, de hatalmas szunnyadó energiával rendelkező német gazdaságnak a nehéziparra nagy szüksége lesz. Ehhez az országnak minden lehetősége megvolt, gondoljunk csak a Ruhr-vidék, a Harz-hegység, vagy éppen Szilézia gazdaság- és természetföldrajzi adottságaira. Kraft Keresztély időszaka alatt, de már előtte apja által irányítva is, főleg a cinktermelést futtatták föl.¹⁶ Kraft Keresztély 1899-1917 között több új bányát nyitva növelte a termelést. Magánvállalatait 1905-ben Hohenlohehütte központtal részvénytársasággá szervezte át (Hohenlohe Werke AG). A bővülést mutatja, hogy a 19. század végén 7244 dolgozót foglalkoztattak, de a háború előtt, 1913-ban már 10 000 munkása volt. Felismerve a kor technológiai változásait, részese volt a Felső-sziléziai Elektromos Művek létrehozásának is. Kraft Keresztély nemcsak Sziléziában, hanem német birtokain is számos ipari beruházást fundált, ezek közül emeljük ki az Oehringer Bergbau AG-t.¹⁷ Ipari vállalkozásai mellett egy kereskedelmi társaságot is megalapított. Munkájának volt kézzelfogható eredménye is: 1912-ben az éves jövedelme 7 millió márka volt, s 151 millió márkás vagyonával a leggazdagabb német familiák között szerepelt.¹⁸ Vagyonát ipari vállalkozásai, a németországi hitbizományi földjei, erdei, a sziléziai birtokai, s az alább bemutatandó magyarországi két uradalma tett ki.

Herceg Hohenlohe Kraft Keresztély Magyarországon

A javorinai uradalom megszerzése és kiépítése

Ezek után nyilván jogos a kérdés, hogy mit is keresett egy német arisztokrata, egy ipari nagyvállalkozó Magyarországon? Azt már említettük, hogy Közép-Európa különböző vidékein hatalmas földbirtokai voltak a hercegnek, aki ugyanakkor híres vadász is volt, s aki a társadalmi ranglétrán hasonló pozíciót elfoglaló arisztokratákkal, de egyedül is igen sokat vadászott. A vadászat abban a korban a közösségi lét egyik tipikus formája volt a német, az osztrák és magyar arisztokrácia soraiban. A közös vadászatok, akárcsak a gyógyfürdők igénybe vétele stb. erősítette e réteg összetartozását, s egyben segített fenntartani e csoport zártságát.¹⁹ A Sziléziában élő hercegek kapcsolatba kerültek a Salamon Aladár tulajdonát képező észak-tátrai földekkel. Hohenlohe a Tátrában először 1878-ban járt, Javorinán és a Tengersizmennél. Egy évvel később a herceg 500 000 guldenért megvásárolta a javorinai és lándoki birtokot (a Jávorvölgyet és magát Javorinát, valamint a tőle keletre fekvő földeket).²⁰

Javorina a 18. században egy kis goral falu volt. Lakossága főleg hegyvidéki állattartással, kisebb mértékben földműveléssel foglalkozott. 1759-ben az akkori tulajdonos egy kis vasművet hozott létre, amely valamennyire biztosabb megélhetést is eredményezett. 1873-ban azonban átadták a Kassa - Oderberg közti 362 km-es vasútvonalat,²¹ amely a környék iparos településeinek nagy előnyt jelentett. Javorina viszont 50 km-re feküdt a vasúttól, s ez ipara versenyhelyzetét rontotta. Az uradalom romló eredményei miatt az 1870-es évek

második felében megpróbálták életet lehelni a gazdálkodásba, ezért átalakították a menedzsmentet. Kégel Eduárd főerdész próbálta modernizálni a gazdálkodást, egy kis papírgyárat épített, valamint az ekkor fellendülőben lévő vadászat és turisztika felé fordult. A szarvasállomány frissítése céljából a felső-sziléziai Hohenlohe birtokokról hoztak szarvasbikákat. Az eredményeket látva vette meg Hohenlohe herceg a javorinai uradalmat, s irányítására megtartotta vezetőként a főerdészt.²² A következő években az új tulajdonos folyamatosan bővítette az uradalmat. 1897–98-ban Márriássy Ferenc örökösaitől megvette Felsőhágit a Batizfalvi-völgygel és a Menguszfalvi-völgygel. Megvette a Poprádi tavat is. Ehhez még 1904-be a zsdjári úrbéresektől további birtokokat vásárolt a Bélai-Tátra déli oldalán, egészen a Béla-patak-völgyéig. Amikor a Csorba tó és térsége bekerült a vásárlandók körébe, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter gyors elhatározással megvette a Szentiványi családtól a magyar kincstár részére a területet, nehogy a német herceg kezébe kerüljön.²³ Mindenestül a saját tulajdonba került tátrai földek mérete mintegy 50 000 hold lehetett. Ehhez jöttek még azok a környező földek, amelyeket hosszú távú bérleti szerződésekkel használt.²⁴

A herceg jelentősen átalakította Javorina falu életét. A vásárlás után azonnal megkezdődött a gazdaság fejlesztése. Megpróbálták a törvényi rendelkezéseknek megfelelően rendbe tenni az erdőket, s egyben hasznosítani is azokat. A fakitermelés és fafeldolgozás nem meglepetés, hiszen az a felvidéki uradalmak hagyományosan egyik legfontosabb üzemága volt. A semmire sem használható, öreg és beteg erdőket letarolták. Az ország alacsonyabban fekvő, s erdők nélküli területei hatalmas keresletet biztosítottak faanyag iránt, így nem okozott problémát a fa értékesítése. Megalapítottak egy papírlémezgyárat (más néven kartongyárat) is. Lépéseket tettek a vadgondozás kialakítására. A birtokigazgatóságának új épületet emeltek. 1884-ben Javorinának azon részén, ahonnan kilátás nyílt a környező hegyekre, 1300 méteres magasságban vadászkastélyt építettek.²⁵ A kastélyhoz a vörösfenyőt a sziléziai erdőkből hozták. A javorinai kastély mellett a Tátra déli oldalán, Barlangligeten és Felsőhágin is épült egy-egy vadászház. Mindez persze javította a helyi lakosság megélhetési lehetőségeit, hiszen a beruházásokhoz főleg helyi munkaerőt használtak föl, ugyanakkor hosszú távú álláslehetőségeket is kínáltak a birtok üzemeltetésével. A foglalkoztatottak között voltak sziléziai és tiroli területekről származók is.²⁶ A helyieknek norvég stílusú fatemplomot építettek.²⁷ A herceg összesen 41 millió koronát ruházott be a javorinai uradalom fejlesztésébe.²⁸ Jelentős társadalmi mecenatúrát is végzett, így számos templomot, egyházi szervezetet támogatott jelentős adományokkal. Erre vonatkozóan csak két esetet említünk: Tátralomniczon a templomalap vagyónát 1000 koronával támogatta, Barlangligeten pedig 2600 koronával járult hozzá a templom elkészültéhez.²⁹

A legnagyobb változást a herceg által kialakított vadaspark hozta. A vadak elszaporodása érdekében az első tíz évben teljes vadászati tilalom állt fenn. Egy hatalmas méretű, mintegy 23 000 holdnyi birtokot olyan kerítéssel vettek körbe, amely megakadályozta az állatok kitörését. A Tátrából lassan kipusztult kárpáti szarvasok helyébe sziléziai szarvasokat importáltak. 1901-1924 között a Dél-Alpokból, Abesszíniából és a Himalája vidékéről származó 120 kőszáli kecskét hoztak. 1885-től indult meg a bölények betelepítése, az első évben 44 darabot hoztak, kettő kivételével mind amerikai volt. Gondozták a tátrai medveállományt, valamint nagy figyelmet fordítottak a zergékre. A hegyi tavakban pisztrángot tenyésztettek. Amíg a herceg élt, nagyon sok pénzt fordítottak az állatok etetésére, téli szállásának biztosítására, farkasok és egyéb ragadozók kilövésére, illetve az orvvadászok megfélemezésére.³⁰ Az állomány felfejlesztése persze azt a célt is szolgálta, hogy a főúri vadászatoknak legyen háttere.

A hercegnek a tátrai turizmus fejlődésében játszott szerepe ellentmondásos megítélésű. Azt tudni kell, hogy az 1850-60-as években az európai és hazai polgári gondolkodásba a természet megőrzése, szeretete, a turizmus, s annak különböző formái egyre mélyebben

épültek be. A hazai társadalom közép- és felső rétegének tagjai egyre nagyobb figyelemmel fordultak a különböző turisztikai lehetőségek felé. Ennek a változó közgondolkodásnak is köszönhető a Magas-Tátra iránti érdeklődés. Az 1870-es években a tátrai gyógyvíz országosan is közéismertté tette Magyarország legmagasabb hegységét. Szontagh Miklós hosszú távú elképzelései és bérlete révén kiépültek a Tátra déli oldalán azok a fürdőtelepülések, amelyek a társadalom színe-javát vonzották.³¹ A természeti gondolkodás eredménye lett a Tátrában való természetjárás és hegymászás lehetőségének a felismerése, amihez persze szükség volt térképezésre, hegybejárásra, szakemberekre. Hamar megalakultak azok a szakmai és társadalmi egyesületek, amelyek révén kiépülhetett a Magas-Tátra komplex turizmusa. Közülük a legjelentősebb a Kárpát-egyesület volt.³² Az egyesületek segítséget nyújtottak mindenben: menedékházakat emeltek, túraútvonalakat jelöltek ki stb.

Hohenlohe herceg a Magas-Tátrában tett birtokvásárlásaival sokfajta érdeket sértett. Mivel a herceg a területeit megpróbálta dél felé is kiterjeszteni, így szükségszerűen beleütközött két problémába. Egyrészt nagyon sok földet halmozott össze, s ez a korabeli közvélemény számára nehezen emészthető, hiszen – mint ahogyan utaltunk már rá - a külföldiek birtokvásárlása engedélyhez volt kötve. A külföldiek földszerzésére a közvélemény már úgy tekintett, mint nem kívánatos jelenségre,³³ hiszen a hajdani hazai köznemesség, s jelentős mértékben az arisztokrácia egy része is, elvesztette már földjei egy részét. Hohenlohe folyamatos birtokszerzési szándéka parlamenti vita szintjére került, ahol a földművelésügyi miniszternek kellett megoldani a helyzetet. Végül is a 1902. március 24-én megszületett a megegyezés a minisztérium és a herceg között. Az egyezményben a herceg elfogadta, hogy további ingatlanokat és vadászati jogot a Magas-Tátra déli lejtőjén már nem szerez. Ha a mégis szüksége lenne rá, akkor az csakis a miniszter beleegyezésével, birtokcsere révén lehetséges. A herceg elfogadta, hogy az országos érdekeket szem előtt tartva 10 éven belül „fokozatosan emelkedő arányban, azután pedig lehetőleg kizárólag magyar honos egyéneket fog alkalmazni”. Azt is kinyilatkoztatta, hogy támogatja a Kárpát-egyesület turisztikai törekvéseit, elbontatja a szabad járást biztosító műveket, sőt, az utakat ő maga tartja karban, avagy az egyesület is karban tarthatja azokat. Hohenlohe vállalta, miszerint több helyen, így például a Poprádi tónál, a Tengerszem alatt, a Békás tavaknál stb. „...egy-egy menedékházat fog tetszése szerint vagy maga felépíttetni, vagy ilyenek építését a magyarországi Kárpát-egyesületnek megengedni.”³⁴ A feltételek nyilván áldozattal jártak, ugyanakkor a mindenkori törvényeknek megfelelően biztosították a herceget arról, hogy egyéb birtokain háborítatlanul tevékenykedhessen. A vita még 1904 tavaszán is fellángolt, hiszen a politikai ellenzék nehezményezte, hogy a kérdés kapcsán a kormányzat hajdan úgy tárgyalt egy herceggel, mint „valami hatalommal”, s még olyan törvényjavaslat benyújtását is előre vetítették, amely a Magas-Tátra vidékén idegenek általi birtokvásárlást egyszerűen megtiltana.³⁵

A somogyszobi (kaszópusztai) uradalom

Hohenlohe herceg második magyarországi uradalomvásárlása egy Somogy megyében lévő birtokot érintett. Somogyszob Nyugat-Somogyban fekvő, a 20. század elején már mintegy 1800 fős település volt. A falu a 18. század elején Nádasdy Tamás grófé volt, de aztán 1720 körül az Esztergomi Főkáptalan igazolni tudta korábbi birtokjogát, s visszavette.³⁶ Csaknem két évszázadon keresztül, egészen 1912-ig a Főkáptalan volt a legnagyobb földbirtokosa.³⁷ A falu jelentőségét több minden adta. Egyrészt területileg nagy kiterjedésű településről van szó: határához mintegy 8025 hold tartozott, köztük jó néhány pusztá is (Csillag-, Kaszó-, Kerékaraszi-, Kisbaráti-, Külvölgyi-, Mihályfa-, Nagybaráti- és Szomorú-puszták).³⁸ Másrészt a katolikus többségű megyei lakossággal szemben itt sokáig a re-

formátusok és az evangélikusok éltek többen, a 20. század elejére már jellemzőnek mondható katolikus többség csak a vasutak megépülése után alakult ki.³⁹ A falunak volt protesztáns és katolikus temploma is. Emelte a település jelentőségét, hogy fontos állomása volt az 1872-ben átadott Bátaszék - Dombóvár - Kaposvár - Zákány vasútnak. Ehhez hozzávéendő, hogy a 19-20. század fordulója felé átadott két helyi érdekű vasútvonalnak (Balatonszentgyörgy - Somogyszob, Somogyszob - Barcs) is Somogyszob volt a végállomása, s ezzel nagy árufelvevő központtá vált a település.⁴⁰ A vasút nagy szerepet játszott a falu életében, hiszen az állomás irányításához állandóan ott élő, fizetését az államtól szerző személyzet kellett. Somogyszobon a lakosság alapvetően mezőgazdálkodással foglalkozott, ugyanakkor kétségtelen, hogy az iparosok és a szolgáltatásból élőknek nagyobb volt az aránya, mint más, hasonló méretű somogyi településeken. A fejlődést mutatja, hogy a háború előtt volt már a faluban olvasóköri, hitelszövetkezet és gőzmalom is. 1914-ben alakult meg az Iparoskör, szép könyvtárral, billiárdtal, színpadi berendezéssel.⁴¹

A somogyszobi uradalom csak egyike volt az Esztergomi Főkáptalan nagybirtokainak. 1900-ban a Főkáptalan mintegy 56 000 holddal rendelkezett Magyarországon, amelyből 26 000 hold volt az erdő. E földek egy része Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars és Hont megyékben voltak, de találunk belőlük Zalában és Somogyban is jókora darabokat.⁴² A Somogyban lévő birtokok két nagyobb részre tagolódtak. A megye északnyugati vidékén Hollád, Fejéregyháza, Tapsony, Szenyér területén lévő földek 60 %-át tették ki a somogyi birtokoknak. E földek bőséges szántókkal, viszonylag jól művelhető területekkel rendelkeztek. Ezzel szemben a déli birtok, vagyis Somogyszob a belső-somogyi dombság vidékén feküdt, hatalmas nagy erdőségekkel, lápos, mocsaras vízi világgal (Baláta tó és környéke). Az 1850–60-as években az erdők és a legelők elkülönítése után a somogyszobi uradalomból még mindig maradt a Főkáptalan tulajdonában 6097 kat. hold. A dualizmus időszakában ezen a területen a Főkáptalan egy agrárnagyüzemet alakított ki. 1895-ben az uradalom 1603 hold szántóval és 556 hold réttel rendelkezett, de legnagyobb kiterjedésű művelési ág kétségtelenül az erdő volt a maga 3612 holdjával.⁴³ Több olyan térkép is maradt, amely szerint az erdőket a törvényi előírásoknak megfelelően üzemtervnek megfelelően kezelték.⁴⁴ 1895-ben az egyházi uradalom 88 főt foglalkoztatott cselédként. A termelésre utal a 2 lokomobil, a 3 cséplőszekrény, a 61 eke. Nagy jelentősége lehetett az állattartásnak is: 532 szarvasmarhát, 411 sertést, 2575 juhot és 43 lovat írtak össze.⁴⁵ S végül tegyük még hozzá, hogy alapvetően vadban gazdag vidékről van szó, a vidék hatalmas erdőségei nemcsak a Főkáptalan birtokain, hanem a szomszédos Festetics, Somssich, Inkey és Szegedy-Ensch földeken is híres vadászatok rendezését tették lehetővé.

Nem véletlen, hogy e vadban gazdag vidék, a hatalmas szarvasbikák kilövésének lehetősége felkeltette a vadászszenvédélyéről híres a herceg figyelmét. Vélelmezhetően egy, a szomszédos hg. Festetics-birtokon megejtett vadászat terelte figyelmét Somogyszob felé. A herceg 1909-ben kibérelte a Főkáptalan erdeinek vadászati jogát. 1912-ben pedig viszonylag gyors tárgyalások után 7 millió koronáért megvásárolta a somogyszobi uradalmat.⁴⁶ Az egyházi intézmény részéről Fehér Gyula dr. prelátus kanonok, a Főkáptalan gazdasági előadója, valamint Seyler Vilmos főszámvevő utaztak le Somogyszobra, hogy a herceg megbízottjának átadják a birtokot. A közvélemény megnyugtatóására azt közölték, hogy az eladott birtok helyébe a Főkáptalan egy másikat akar venni.⁴⁷

Somogyszob megszerzésével azonban korántsem értek véget herceg vásárlásai, mivel az új tulajdonos jóval nagyobb területben gondolkodott (a javorinai latifundium volt a minta). Hohenlohe 1912-ben további négy birtokvásárlással kibővítette az uradalmát. A Somogyszobtól északra lévő Inkén megvette Szegedy-Ensch Sándor báró birtokának kisebb részét 1,2 millió koronáért.⁴⁸ Valamivel később megvette a birtok nagyobbik részét is, így együttesen több mint 5000 holdat szerzett meg. Mellette, a Somogyszobtól északnyugatra

fekvő Iharosban báró Inkey Pál birtokából vásárolt meg 1500 holdat. Festetics Tasziló hercegtől megvette a berzencei-csurgói uradalom Senta nevű településéből a Somogyszob – Zákány vasútvonaltól északra lévő 4200 holdat. A herceg terjeszkedett kelet felé is, ahol gróf Somssich Gyula Bolháson lévő birtokából vásárolt meg 1600 holdat.⁴⁹ Nem ismerjük sajnos az összes vásárlás pontos paramétereit, de nagyjából úgy becsülhetjük, hogy az összes vásárlás révén mintegy 20 000 holdas birtokot szedett össze. Tegyük hozzá, hogy Somogyban, de általában a dél-dunántúli vármegyékben is, az ilyen méretű nagybirtokok egyáltalán nem voltak ritkák. Hohenlohe birtokánál lényegesen nagyobb latifundiummal rendelkeztek Somogyban az Esterházyak, a Hunyadyak, a Széchenyiek és a Festeticsek.⁵⁰

Hogy nem egy véletlenszerű vételről van szó, azt az is mutatja, hogy egymással szomszédos birtokokat vásárolt, vagyis egybefüggő vadászbirodalmat akart kiépíteni. Minderre az adottságok megvoltak. Mind az öt falu igen nagy határu település volt, együttes kiterjedésük 37 291 holdat tett ki; ugyanakkor mindegyik faluban hatalmas erdők terültek el (a 11 697 holdas Szentán például 8530 hold erdő volt), összesen 19 659 hold nagyságban, vagyis a terület 53%-a erdő volt.⁵¹ Ezeknek az erdőknek vette meg a nagy részét a herceg, az összevásárolt uradalmában az erdők aránya mintegy 65%-ot tett ki.

Adataink alapján úgy kalkulálhatunk, hogy ezer holdanként kb. 900 000 – 1000 000 koronát költött a földekre, vagyis összesen kb. 19–20 millió koronáért jutott a Somogy megyei földjeihez. Feltehetjük a kérdést, hogy az eladók miért váltak meg a földjeiktől? Valószínűleg az arisztokrácia felhalmozott adósságai, valamint a viszonylag magas vételi ár jelenthette a fő okot. Hohenlohe gazdag ember volt, de egy 20 millió koronás vásárlás még az ő pénztárcáját is megviselte, ezért kénytelen volt a javorinai uradalmából egyes darabokat eladni, hogy anyagi helyzetét rendezni tudja.⁵²

A birtokvásárlások után gyors tempóban kiépítették az uradalmi rendszert. Itt két irányú tevékenységről van szó. Egyrészt az erdőkből javorinai mintára vadászparadicsomot csináltak. A birtokközpontot a Somogyszobhoz tartozó, tőle nyugatra, az erdőben található Kaszópusztára helyezték át, ami sokkal jobb volt a hercegnek, mintha a nagy falu közepén kellett volna élnie. Kaszó az évek során egyre inkább igazgatási központtá vált. A birtokon egyrészt az Esztergomi Főkáptalan által korábban alkalmazott gazdatiszteket és cselédeket alkalmazták. Gyuricza Miklóst, a Főkáptalan kiskomáromi uradalmának segédtisztjét a herceg kinevezte uradalmi intézőnek.⁵³ Másrészt pedig Javorináról, s más birtokokról is nagy számban telepítettek át munkásokat, dolgozókat. A kaszói uradalom élére a javorinai jószágigazgatót, majd utána fiát, ifj. Kégel Árpád mezőgazdasági mérnököt helyezték.⁵⁴ Kaszón 1912–13-ban egy vadászkastélyt építettek, amely később a herceg legfontosabb lakhelyeinek egyikévé vált. A kastélyhoz a vörösfenyőt a sziléziai erdőkből hozatta a herceg. A kastély az 1910. évi bécsi vadászati kiállításon használt Hohenlohe-pavilon mintájára készült. (Egyes források szerint magát a pavilont szállították le Kaszóra.) Később egy oldalszárnyat is építettek hozzá, s így vendégek fogadására is alkalmassá vált.⁵⁵ A vadászkastély előtt szép parkot alakítottak ki. Maga a település könnyen megközelíthető volt, hiszen a Déli Vasút vonalán Nagykanizsáig lehetett utazni, ahonnan már saját hintóján vagy szánján közlekedhetett a nagybirtokos. A régi kaszói csárdát és az ott lévő kunyhókat lebontatta, s ezek helyére épültek fel azok a házak, amelyekben a gazdasági alkalmazottak laktak.⁵⁶ Birtokain kiépítette az áramellátást: joggal jegyzi meg egyik szakirodalmi forrásunk, miszerint Kaszónak jóval korábban volt villanyvilágítása, mint a környék nagyobb településeinek. 1913-ban épült fel Kaszón a víztorony, s lefektették a vízvezetékrendszert is.⁵⁷ Kaszó a kövezett úttal, villannyal, vízzel együtt már az alapvető komfortot biztosította. Hamar megkezdődött az erdők rendbetétele, amelyek döntően tölgyből, bükkből, gertyánból és körisből álltak. Ezeket minden vágás után újraültették.⁵⁸ Atalakították és vendégek fogadására alkalmassá tették a Bolháson lévő vadászházat is.⁵⁹

Másrészt viszont az is fontos, hogy a birtokok megvásárlásával nemcsak erdők, hanem egyéb mezőgazdasági területek is a herceghez kerültek. Ebből következően a birtokok jelentős részén nagyüzemi gazdálkodást folytattak. 1914-ben a mintegy 20 000 holdas Hohenlohe uradalomban 21 hold belső telek, 5070 hold szántó, 1150 hold rét, 1684 hold legelő, 25 hold szőlő is volt, nem is beszélve a Baláta tó környéki mocsaras, nádas, földadó alá nem eső 975 holdról. A szántógazdálkodásban ötös és hatos vetésforgót használtak. Nemcsak gabonát és kukoricát, hanem takarmánynövényeket és egyéb kapásnövényeket is termeltek (cukorrépat 50, dohányt 60 holdon). Jelentős állatállománnyal rendelkeztek. A 65 darabos loállomány muraközi-belga keresztezés vagy lipicai volt. 180 ökör segítette a gazdálkodást, de foglalkoztak hízlalással is. A juhállomány nem volt nagy, mindössze 800 darabos merinói nyáját tartottak, de a terület nem is nagyon volt alkalmas birkák tartására. Annál nagyobb volt a sertések szerepe: a tartási körülményekre kevésbé igényes mangalicából 640 darabos állományuk volt, s 130 anyakoca biztosította a szaporulatot. Akárcsak a környék uradalmaiban, itt is volt egy halastó, amelyben pontyot tenyésztettek, helyi értékesítésre. Volt két motoros malma a hercegnek, egyik Somogyszobon, a másik Inkén, ugyanott két téглаégetője is, amelyek az évi 600 000 darabos téglatermeléssel egyrészt az uradalmi építkezések háttérét adták, másrészt pénzt is hoztak. A gazdaság magas szintű gépesítettségét mutatja, hogy az uradalomnak a háború előtt volt két 8 LE-s gözcséplő készlete, egy Canterpillar diesel motoros magánjáró szántógépe, s 5 kévekötő aratógépe. Foglalkoztak némi szőlőtermeléssel is: a filoxéra utáni időkben a legfontosabb borszőlőfajta a rizling lett.⁶⁰ Ha mindezt összehasonlítjuk a térség más uradalmainak leírásaival, azt mondhatjuk, hogy a Hohenlohe uradalom kétségkívül magasan fejlett gazdaság volt.⁶¹

Az 1990-es években még élő, volt alkalmazottak, vagy leszármazottaik elbeszélései alapján tudunk egy keveset mondani a tulajdonos személyéről is. Az evangélikus vallású Hohenlohe herceg nem nagyon foglalkozott másokkal, meglehetősen zárkózott ember volt. Úgy egészében a magyar arisztokrácia nagy részét semmibe vette, alig akadt olyan helyi főrangú, akivel legalább jó kapcsolatokat ápolt volna. Rangban ilyen csak egy volt a közelben, mégpedig a szomszédos csurgói - berzencei uradalom tulajdonosa, herceg Festetics Tasziló. Hohenlohe távolságtartó magatartása miatt nem csoda, hogy az ő társaságát sem nagyon keresték. Alkalmazottjait poroszos keménységgel kezelte (ez egyébként Festetics hercegre is igaz).⁶² Tisztviselői csak a megfelelő öltözékben jelenhettek meg előtte. A vadászszemélyzetet osztályokba sorolta, s úgy fizette. Minden embere katonai feszességgel, szinte vigyázz állással fogadta. A herceg felesége korai halála után agglegény volt, de egyben a nők gavallér barátja is, számos romantikus történetet vagy legenda maradt utána. Növelte az elfogadottságát, hogy támogatta a környék egyházait, templomait, adományaira mindig lehetett számítani. Az evangélikus egyháznak biztosított adományai nemcsak Somogyszobon vagy Javorinán, hanem a német területeken is sokat számítottak; s kétségtelen, hogy a somogyszobi egyesített protestáns gyülekezetnek is nagy segítséget jelentett működése fenntartásában.⁶³ Élete utolsó éveiben már alig tudott járni, s hordszékkel vitette ki magát a szarvaslesre.⁶⁴

Az 1914 közepén elkezdődő háború áttételesen az uradalmat és annak lakosságát is megviselte. Mindjárt a háború elején Somogyszobról mintegy 100 főt hívtak be katonának, amivel igencsak megfogyatkozott a munkáskéz. A későbbiekben a kormány hadifoglyokat adott át a nagyobb agrárbirtokosoknak, ám ez pótlásnak kevés volt, s hatékonysága sem volt túl nagy. Még nagyobb csapást jelentett a háború befejeződése utáni kb. egy éves időszak. A hazatért, s önjáróvá vált volt katonák hatalmas vadászkatákat rendeztek a vadsparkban, korabeli leírás szerint szinte életveszélyes volt belépni az erdőbe. A szarvas- és őzállományt szinte teljesen kiirtották. A Tanácsköztársaság alatt némileg normalizálódott a helyzet, mivel begyűjtötték a fegyvereket. Somogyszobon is megalakult egy munkástanács Fazekas József vezetésével, de erőszakos események nem történtek.⁶⁵

A háború, illetve az azt követő viharos idők után sor került a Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földreformra, ami természetesen a Hohenlohe-földeket is érintette. A korábbi mintegy 20 000 holdas területéből a herceg is kénytelen volt leadni. 1920–24 között mintegy 2300 holdat vesztett el a nagybirtokos.

1. táblázat. A kaszói uradalom területe (1925)

falu	szántó	kert	szőlő	rét	legelő	erdő	nádas	összes terület
Somogyaszob	876	9	15	443	359	3259	-	5082
Inke	2711	3	5	323	257	1508	-	4913
Iharos	181	1	-	123	13	590	-	933
Szenta	11	-	-	104	435	4424	-	5069
Bolhás	247	11	-	266	407	695	-	1678
Összesen	4026	24	20	1259	1471	10476	-	17675

Forrás: Gazdacímtár, 1925. 266–286. old. alapján szerkesztve.

A birtokpolitikai változások eredményeképpen 1925-ben már csak 17 675 holdas területtel rendelkezett a herceg. Látható, hogy a legnagyobb terület Somogyaszobon, Szentán és Inkén volt, hozzájuk képest Bolháson és Iharosban lényegesen kisebb földdel rendelkezett. Bolhás birtoklása viszont egy érdekes történet. A föld valójában a Bolhási Ingatlanforgalmi Rt. nevére volt bejegyezve, de az utolsó holdig a herceg bérelte. Valójában az rt-ben a saját emberei voltak, akik azonban csak papíron voltak tulajdonosok, valójában a herceg földjéről volt szó.⁶⁶

A két világháború között az agrárárok esése, a mezőgazdaság alacsony jövedelmezősége természetesen az uradalmat is érintette. Túl nagy volt a birtok, magas az állandó költségek összege, az adó, így nem véletlen, hogy új bevételi források után kellett nézni. A tulajdonos az 1920-as években a birtokrészek hasznosítását más módon gondolta megvalósítani. A herceg az Inke faluban lévő birtokából 1607 holdat bére adott gróf Bethlen Istvánnak, a magyar miniszterelnöknek; egy inkei vállalkozónak, Weiler Samunak 551 holdat árendált, de kisbérletekre is átadott 634 holdat. Egyébként Bethlen gróf 12 évre, 1923-1935 közötti időre bérelte a földet.⁶⁷ Az 1923 őszén megkötött bérleti szerződésben 1200 hold szántó, valamint kisebb rét, legelő és szőlő került Bethlen grófhhoz. (Az inkei kastély nem került a miniszterelnökhöz, ha Bethlen Inkére utazott, akkor a 4-5 szobás tisztí házban lakott, viszonylag szerény körülmények között.)⁶⁸ Később már a somogyzobi területeket is bére adták. A csurgói Goldberger Ödön kormányfőtanácsos, uradalmi ügyvéd 805, a somogyzobi Mayerhofer Ödön 1256 holdat bérelt a hercegtől.⁶⁹ Goldberger Bolháson is bérelt földeket. Erdőt viszont nem adtak bérebe, de arra általában nem is volt kereslet. A Bolháson lévő régi kúriát eladták két helybéli embernek, akik azt elbontották, s anyagából pajtát és istállót építettek. A másik, ma is meglévő kúriát megtartották, amikor később a kaszói kastély leégett, s az új még nem épült fel, akkor a herceg lakta, ha eljött vadászni.⁷⁰

Hohenlohe Kraft Keresztély herceg 1926. május 14-én a kaszói vadászkastélyban halt meg. Temetése a vadászkastély nagytermében május 17-én délután 5 órakor kezdődött meg Németh Pál esperes, lelkész (Vése), Mesterházy Sándor esperes (Vése), Seregély István szepetneki lelkész, Belák János segédlelkész (Vése) és a vései evangélikus dalárda közreműködésével.⁷¹ Másnap a halottat elszállították Javorinára, ahol folytatódott a temetési szertartás, majd pedig az 1922-ben meghalt, s ott eltemetett felesége mellé helyezték.⁷² Érdekes, hogy a hercegnek maig nincs kriptája, mindössze egy nagy sírkő mutatja, kié is a sírhely.

Mivel a hercegnek nem volt gyereke, így birtokait, s minden vagyonát népes rokonsága örökölte. A német hitbizomány és a két magyarországi uradalma testvére gyerekére szállt. Az örökös, Hohenlohe Hugo Felix Ágost 1890-ben született Madridban, s 1962-ben halt meg Stuttgartban.⁷³ August herceg nem költözött Kaszóra, helyette Slawentzitzben és a német birtokokon éltek. Problémák persze adódtak az örökséggel. Már Kraft Keresztély

élete vége felé is nehéz volt Javorina helyzete, hiszen az a trianoni békével Csehszlovákiához került, illetve egy része a lengyel-csehszlovák határvita tárgyát képezte. Rögtön az első világháború végén - még a csehszlovák-lengyel határ kijelölése előtt - a herceg azt javasolta a lengyel államnak, hogy vásárolják meg a javorinai - lándoki birtokait. Varsóban azonban úgy döntöttek, hogy a javorinai Tátra csak egy "rakás kő", amiért kár pénzt adni.⁷⁴ Többször felmerült az uradalom eladásának szükségessége. 1926-ban a csehszlovák állam megvásárolta Felsőhágit és kömýkét, végül 1936. január 1-jén vette meg a Csehszlovák Állami Erdészet Központja a javorinai és lándoki birtokot. A vételár 18,2 millió korona volt.⁷⁵

A trianoni Magyarországon maradt kaszói uradalom a herceg halála után veszített jelentőségéből. 1927-ben váratlanul leégett a kastély, s a lángok martalékvá vált az épületben minden. Korabeli újságcikk adatai szerint másfél méteres hamu maradt csak (szinte minden fából készült), s mivel korábban a kártevők ellen olajjal kenték le az épületet, így a tűznek nem tudott semmi sem ellenállni. Egyedül a téglából és cserépből épített kandalló maradt meg a hamu alatt.⁷⁶ Ezt követően – megakadályozandó az újabb balesetet - már egy kőből lévő épületet húztak fel a helyére. Ráadásul a Szegedy-Ensch örökösök pert indítottak az inkei birtokrész visszaszerzésért, mivel úgy gondolták, hogy azt jogtalanul adta el hajdan ősük. Erre minden jogalapjuk meg is volt, s elindult a vagyonfelmérés.⁷⁷ Az uradalmi erdőség már csak néhány vadászat helyszínékként volt fontos a hercegi család számára. Az 1940-es évek elején a kaszói uradalom még mindig 16 273 holdat tett ki, amivel a hazai szabad forgalmú és hitbizományi birtokok között a 22. legnagyobb kiterjedésű volt.⁷⁸ A második világháború elején a bombázások miatt biztonsági okokból Ágost herceg családját is ide költöztette.⁷⁹ A szovjet előrenyomulás miatt azonban a hercegi család visszaköltözött német földjeire. Ezzel a Hohenlohe hercegek kaszói birtoklása gyakorlatilag véget ért. A térségben megjelenő bolgár katonai csapatok garázdálkodása után a kaszói gazdaságnak egy évig nem volt tulajdonosa, lényegében szabad rablás folyt a területen, majd 1946-50 között a Szovjet Javak Igazgatósága alá került. Kaszó végül is 1950-ben lett a magyar állam tulajdona.⁸⁰

JEGYZETEK

1. A dolgozatban szereplő területi mértékegységek kat. holdban vannak megadva.
2. Fatuska János (1998): 90. old.
3. Kégel Árpád (2012): 52. old.
4. Schlesier Gottesfreund, 65. évf. 11. szám (2014. november)
5. Erdészeti Lapok, 1901. március. A cikk alapja egy Frankfurter Zeitungban megjelent összeírás.
6. Gudenus János (1990): 550. old.
7. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz33331.html>
8. https://de.wikipedia.org/wiki/Christian_Kraft_zu_Hohenlohe-%C3%96hringen
9. Ugyanott.
10. <http://www.magas-tatra.info/2014/08/hol-nyugszik-hohenlohe-herceg.html>
11. https://de.wikipedia.org/wiki/Christian_Kraft_zu_Hohenlohe-%C3%96hringen
12. Jó példa erre a herceg Batthyány család hitbizományi gazdálkodása. Lásd: Kaposi Zoltán: (2009)
13. Ember Győző (1989): 369–373. old.
14. www.oliver-rost.homepage.t-online.de/reichsten-preussen; Skibiczki, Klemens (2002): 24–25. old.
15. <http://www.stimme.de/heilbronn/nachrichten/stadt/top1-Der-reichste-Mann-nach-dem-Kaiser>
16. Taddey, Gerhard (1993): 7–15. old.
17. Ugyanott, 14. old.
18. Skibiczki, Klemens (2002): 27. old. Táblázat.
19. A főúri fürdőlethez lásd: Kósa László (1999): 174–206. old.
20. Kégel Árpád (2012): 52. old.
21. Ugyanott. Lásd még: Abaú-Torna és Kassa (1896): 253–254. old.

22. Kegel Árpád (2012): 52. old.
23. Huszadik Század, 1901. szeptember.
24. <http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/csarnok/h/hohen.html>
25. Kegel Árpád (2012): 53. old.
26. <http://www.magas-tatra.info/2012/12/christian-hohenlohe-herceg-vadaskertje.html>
27. Kegel Árpád (2012): 54. old.
28. Kegel Árpád (2012): 53. old.
29. Tiszai Evangélikus egyházkerület jegyzőkönyvei. 1906. augusztus.
30. <http://www.magas-tatra.info/2014/04/a-tatra-szimboluma-zerge.html>
31. Lásd: Kósa László (1999) művét.
32. Ótátrafüreden, 1873-ban alakult meg a Magyarországi Kárpát Egyesület, az ország első, a világ hetedik turista klubja. Lásd: <http://www.karpategyesulet.hu/nyitolap/>
33. Ehhez lásd: Kaposi Zoltán (2013): 264–284. old.
34. Képviselőházi Napló, 529. szám. (1904) 183–191. old.
35. Huszadik Század, 1904. április.
36. Reiszig Ede (1914): 148. old.
37. A Fökáptalan Somogyszob helyett a Veszprém megyei Mezőkomáromot vette meg gróf Draskovich Ivántól. Lásd: Jankovich Tihamér (1936): 54. old.
38. Reiszig Ede (1914): 148. old.
39. Jankovich Tihamér (1936): 16. old.
40. Erdősi Ferenc (1982): 157–211. old.
41. Jankovich Tihamér (1936): 17. old.
42. Az Esztergomi érseki tartomány (1992): 187. old.
43. Gazdacimtár (1895): 109. old.
44. Magyar Nemzeti Levéltár, Somogy Megyei Levéltár. IV. B. 428. 82.d. 179. Somogyszob.
45. Gazdacimtár, 1895. 109. old.
46. Nagy Jenő - Nagy Eszter Dóra (2004): 28. old.
47. Esztergom, 1912. június 23.
48. Zala, 1912. július 30.
49. Nagy Jenő – Nagy Eszter Dóra (2004): 28. old., Zala, 1912. július 31.
50. Lásd pl. Gazdacimtár (1911) adatait.
51. Mezőgazdasági statisztika (1895): 168-174. old.
52. Nagy Jenő – Nagy Eszter Dóra (2004): 28. old.
53. Esztergom, 1912. augusztus 4. (17. évfolyam, 34. szám.)
54. Evangélikus Órálló, 1911. (7. évfolyam) 8. szám.
55. Nagy Jenő – Nagy Eszter Dóra (2004): 52. old.
56. Ugyanott
57. Ugyanott.
58. Ujváry Imre (1914): 301–343. old.
59. Nagy-Nagy, 2004. 55.
60. Ujváry Imre (1914): 341. old.
61. Összevetésünk alapja: Ujváry Imre (1914): 301–314. old. közti uradalmi kimutatás
62. Nagy Jenő – Nagy Eszter Dóra (2004): 35. old.
63. Harangszó, 1926. június 13.
64. Nagy Jenő – Nagy Eszter Dóra (2004): 40. old.
65. Jankovich Tihamér (1936): 17–18. old.
66. Ugyanott, 22. old.
67. Kanyar József (1989): 503. old.
68. Romsics Ignác (1991): 219. old.
69. Gazdacimtár (1935): 258. old.
70. Jankovich Tihamér (1936): 22. old.
71. Harangszó, 1926. június 13. A térség legnagyobb evangélikus gyülekezete Vésén működött.
72. Hol nyugszik Hohenlohe herceg? In: <http://www.magas-tatra.info/2014/08/>
73. Gudenus János József (1990): 550. old.

74. Hohenlohe Christian. In: <http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/csamok/h/hohen.html>
 75. Kegel Árpád (2012): 60. old.
 76. Új-Somogy, 1927. február 19.
 77. Somogyi Ujság, 1928. szeptember 2.; 1928. október 12.
 78. Beszélő számok (1945): 72. old. Táblázat.
 79. Nagy Jenő – Nagy Eszter Dóra (2004): 56. old.
 80. Ugyanott, 56–57. old.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Abaúj-Torna és Kassa (1896): Magyarország vármegyéi és városai. 1. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. (Szerk.: Borovszky Samu). Budapest.
- Az Esztergomi érseki tartomány (1992): Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 4. Az Esztergomi Főkáptalani Levéltár térképei (Szerk.: Dóka K. - Müller V.) Új Magyar Központi Levéltár
- Beszélő számok (1945): Beszélő számok (Szerk.: Zentay Dezső). XIII. kötet. Budapest
- Ember Győző (1989): Magyarország a Habsburg Birodalomban. In: Magyarország története 1686–1790 (Főszerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv). Budapest. 369–373. old.
- Erdősi Ferenc (1982): Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX–XX. században. 3. A vasúthálózat kialakulása. In: Somogy megye múltjából 1982. Levéltári Évkönyv 13. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár. 157–211. old.
- Fatuska János (1998): A 15 éves háború csatáinak ábrázolásai a weikersheimi Hohenlohe kastélyban. In: Tata a tizenöt éves háborúban (Szerk.: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – ifj. Gyuszi László). Annales Tataienses I. Tata.
- Gazdacímár (1895): A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája 2. kötet. Budapest, 1897.
- Gazdacímár (1911): Magyarországi Gazdacímár. (Szerk.: Rubinek Gyula). Budapest, 1911.
- Gazdacímár (1925): Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímár). Budapest.
- Gazdacímár (1935): Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest.
- Gudenus János (1990): A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. Budapest. 1. kötet
- Jankovich Tihámér (1936): A Veszprémi Egyházmegye múltjából. Plébániák története 3. Somogy-szob. Veszprém
- Kanyar József (1989): Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár. 1. kötet.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa
- Kaposi Zoltán (2013): A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben (Szerk.: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József). Pécs-Budapest. 264–284. old.
- Kegel Árpád (2012): Vadgazdálkodás a Magas-Tátrában. Javorina története 1875–1936 évek között. Erdészettörténeti Közlemények 2012.
- Képviselőházi Napló (1904): Képviselőházi Napló 529. szám. Budapest.
- Kósa László (1999): Fürdőélet a Monarchiában. Budapest. 174–206. old.
- Mezőgazdasági statisztika (1895): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1. kötet. Budapest, 1897. KSH.
- Nagy Jenő – Nagy Eszter Dóra (2004): Kaszó 600 éve tényekben, anekdotában és képekben. Kaszó Reiszig Ede (1914): Somogy vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városi. Somogy (Szerk.: Csánki Dezső). Budapest
- Romsics Ignác (1991): Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest
- Skibiczki, Klemens (2002): Industrie im Oberschlesischen Fürstentum Pless im 18. und 19. Jahrhundert. Stuttgart
- Taddey, Gerhard (1993): Hohenlohe und Schlesien. In: Hohenlohe in Oberschlesien. Fürsten – Bauern – Bergleute. (Szerk.: Krauss, K-P. – Pawlitta, M. – Röder, A. – Weber, T.). München. 7-15. old.
- Tiszai Evangélikus (1906): Tiszai Evangélikus egyházkerület jegyzőkönyvei. 1906. augusztus. Lásd: hungaricana.hu/hu/view/Tiszai
- Ujváry Imre (1914): Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőmivelés, erdészet. In: Magyarország vármegyéi és városai 14. Somogy vármegye (Szerk.: Csánki Dezső). Budapest. 301–343. old.